

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Mart 1918 Hadiseleri ve Resulzade

Events Of March 1918 And Resulzade

doi: 10.58646/bengi. 1467393

Geliş/Received: 10 Nisan 2024

Kabul/Accepted: 25 Mayıs 2024

Sebahattin Şimşir*

Özet

31 Mart 1918 tarihinde başta Bakü olmak üzere Lenkeran, Kuba ve Şamahı şehirlerinde de Ermeniler Türkleri katletmiştir. Bu hareketler sonucu Bakü ve diğer şehirler savaş alanına dönmüştür. Daha sonra ise Bolşevik – Ermeni Komitesi, Askeri Birlikler eşliğinde harekete geçmişlerdir. Katliam üç gün devam etmiştir. Sanki şehirde sadece cesetler kalmıştır.

Hayatta kalanlar göç ederek, Osmanlı Devleti’nden yardım istemişlerdir. Kafkas İslam Ordusunun yetişmesi sonucu Azerbaycan halkı işgalden ve mezalimden kurtarılmıştır. Bu çalışmada Mart faciası Azerbaycanlı bilim insanlarının yayınları ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Bolşevik, Ermeni, Bakü, Mart, Resulzade.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Prof.Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: sşimsir@balikesir.edu.tr. Orcid: 0009-0005-2103-4239.

Atıf/Citation: Şimşir, S. (2024). Mart 1918 Hadiseleri ve Resulzade. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 353-362.

Abstract

On March 31, 1918, Armenians massacred Azerbaijani Turks in Baku, Lankaran, Kuba and Shamakhi cities. As a result of these actions, Baku and other cities turned into battlefields. Later, the Bolshevik-Armenian Committee took action accompanied by Military Units. The massacre continued for three days creating an illusion of only corpses being left in the city. The survivors emigrated and asked for help from the Ottoman Empire. With the timely arrival of the Caucasian Islamic Army, the people of Azerbaijan were saved from occupation and cruelty. In this study, the March disaster is discussed in the light of the publications of Azerbaijani researchers.

Keywords: Azerbaijan, Bolshevik, Armenian, Baku, March, Resulzade.

Giriş

Azerbaycan tarihinin en acı günleri arasında zikredilen Mart 1918 hadiseleri, Türk milletinin kelimelerle anlatılamayacak yaşlarından biridir. Her ne kadar Türkiye kamuoyu ve akademiasında ciddi araştırmalar henüz yeteri kadar yapılmasa da Ermeni meselesini mevzu edinen, Kafkasya ve Doęu Anadolu merkezli çalışmalarda ve 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'nün kurtuluşuna vesile olan araştırmaların bir kısmında zikredilmesi de bu hususun daha ayrıntılı bir şekilde ele alınabileceğinin işaretlerini göstermektedir.

Mart faciasına giden yol, Lenin'in Bakü'yü Kafkasya Bolşeviklerinin merkezine dönüştürmeye karar vermesi ve bununla ilgili olarak da Ermeni asıllı Stepan Şaumyan'ı Aralık 1917 tarihinde Kafkasya'nın olağanüstü komiseri ataması ile başlamıştır. Bu atama ile birlikte Şaumyan'da kısa süre içerisinde yine kendisi gibi Ermeni asıllı Korganov'un başkanlık ettiği Askeri Devrim Komitesi ile birlikte karargahını Tiflis'ten Bakü'ye taşımıştır. Bu gelişme ortamı gerginleştirdiği gibi, Azerbaycan Türklerini temsil eden Musavat Partisi'nin yanında milli güçlerin otoritesinin gittikçe artması da Ermeni Taşnakları ile birleşmiş bulunan Bolşevikleri bir hayli endişelendirmiştir (Amanoğlu, t.y, 677).

Göreve başlar başlamaz Şaumyan 15 Mart 1917 tarihinde Bakü Sovyeti toplantısında Günry Kafkasya konulu yaptığı bir konuşmada, açık ve net bir şekilde Müslüman katliamı yapılmasının işaretini vermiştir. Bu olay Bakü'de Müslüman ahali arasında çok ciddi bir şekilde rahatsızlığa sebep olmuştur. Ermeniler, Bakü'de yaşayan Hıristiyanları Müslümanlar aleyhine kışkırtmaya başlamışlardır. Neticede de 30 Mart günü Bakü'de ilk silah sesleri duyulmuştur. Ermeniler ilk gün Bakü'nün Kerpiçhane, Memmedli ve Zibilli Dere mahallerinde yaşayan Müslüman ahaliyi katletmişlerdir. Sadece şehir merkezinde değil, Bakü çevresindeki yerleşim alanlarında dahi öldürülen Müslüman sayısı binleri bulmaktadır (Mustafayev, 2014, 801). Aynı zamanda adı geçen mahalleleri havadan teyyareler, denizden de Ardahan, Kars, Janna Dark askeri gemileri top ateşine tutmuştur (Aziz, 2013, 44).

30 Mart tarihinde hadiselerin başlangıcı ise saat 16.40 civarında, çitle örölü duvarın karşısında Ermeni kilisesinin yanında Yeğişe Pehlevieni'nin Taşnak grubu Azerbaycanlılara ateş açmıştır. Aynı zamanda Şamahı'da Levan Saatsadbekov'un Ermeni grubu Azerbaycanlıları top ateşine tutmuştur (Aziz, 2013: 44).

Bu olayı Resulzade Yeni Kafkasya Mecmuası Y. 2 S. 13'te kaleme aldığı *Mart Faciası (17-21 Mart 1918)* başlıklı yazısında şöyle ifade etmektedir;

Lenkeran'da teşekkül etmekte olan Türk Milli alayından bir grup kazaen vefat eden arkadaşlarının cenazesini Bakü'ye teşyi ile geri dönmek istemişler, Sovyet müstahfazları tarafından limanda bir istimbota binmek üzere iken muhasara edilmiş, terk-i silah etmeleri kendilerine teklif olunmuş, red cevabı alınınca atışma başlamış, millî Türk teşkilatının azimkar müdahalesi ile hadise az bir zararla yatıştırılmak üzere iken saygısız bir takım cehelenin garazkâr müfettinlere alet olması ile fitne tekrar alevlenmiş, zaten günlerden beri kıtale hazırlanmış bulunan Bolşevik – Ermeni kuva-yı müsellahası muharip bir vaziyet alarak şehrin Müslüman mahallesini bombardıman etmeğe başlamıştır.

Aslında Şaumyan'ın en büyük endişesi Azerbaycan Türklerinin bağımsız bir devletlerinin olabileceği düşüncesidir. O, Bakü'nün bağımsız Azerbaycan Devleti'nin başkenti olabileceği meselesini bir türlü kabullenemediği gibi, Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmaları meselesine gelince ise, onların bu planı Bakü'de gerçekleştirmesi için de her türlü yardımı yapmaya çalışmıştır. Şaumyan, Azerbaycan Türklerine; *Size Azerbaycan istiklali yerine bir mezarlık bahşedeceğim* şeklinde cümlelerle taciz etmiştir. Şaumyan bu tacizler dışında Bakü Konseyi'nde ve daha başka yerlerde düzenlediği toplantılarda bölgenin Hıristiyan ahalisini korkutma maksatlı propaganda konuşmalarında da *Musavat Partisi'nin başkanı Resulzade tehlike sembolüdür. Müslümanların silahlı birlikleri Türkiye Sultanına güveniyorlar* şeklinde cümleler kurmuştur (Amanoğlu, t.y, 677).

Bu şekilde davranarak Şaumyan'ın bir Ermeni – Bolşevik koalisyonu oluşturmayı başardığını zikredebiliriz. Yani, Şaumyan ile birlikte Mikoyan, Emiryan, Korganov ve Taşnaksütyun Partisinin diğer temsilcileri *Büyük Ermenistan* devletini kurmak siyasetini Bolşevik Rusya bayrağı altında yürütmüşlerdir. Şaumyan ayrıca kuvvetini artırmak için Kafkasya cephesinden terhis edilmiş yahut birliğinden kaçmış Rus askerlerinin silahlarını da alarak, bunlarla Bakü'de bulunan Ermenileri silahlandırmaya başlamıştır. O, güçlü bir askeri birlik olmadan Bakü'de hakimiyeti tamamen ele geçirmenin mümkün olmadığını bilmektedir. Bunun yanında, Türklerin silahlanmasına da her türlü engel olmaya çalışmıştır. Şunu da belirtmekte yarar vardır ki, o da bu dönemde Bakü'de Taşnaksütyun Partisi'ne ve Ermeni Milli Konseyine bağlı bulunan iyi silahlanmış askeri birlikleri de var idi. Aynı zamanda yeterince paraya da sahip olan Ermeni Milli Konseyi terhis olan Rus askerlerinden de silah satın almışlardır. (Amanoğlu, t.y, 678).

Askeri hazırlık bakımından Azerbaycan Türkleri Ermenilerle kıyaslandığında çok daha güçsüz kalmışlardır. Azerbaycan Milli Konseyi'nin teşkil etmek istediği ordunun kurulması ise

çok ağır ilerlediği gibi, maalesef Azerbaycan Ordusunun kurulmasına yardım eden de pek olmamıştır. Tüm bu gelişmeler yanında psikolojik üstünlüğü de ele geçiren Ermeniler, Bakü'deki Türklerin rehavete kapılmasını sağlamak için de taktik uygulamışlardır. Yani, Bakü'nün o zamanki üst düzey görevlilerinden Ermeni asıllı Ter-Mikaelyans Ermeni Milli Konseyi ve Taşnak Partisi adına, eğer Türkler Ruslara, Bolşeviklere karşı çıkarlar ise Ermeniler de onlarla dayanışma içinde olacak, onları destekleyip Bolşeviklerin Bakü'den kovulmasına yardım edeceklerini beyan etmiştir. (Arzumanlı vd, 1995: 13).

Bu sözleri samimiyetle karşılayan Türkler, Ermenilerin yalan vaatlerine inanmış Türkler yaşanan olaylara seyirci kalmış, şehirde nelerin olduğunu anlayamamışlardır. Sinsi oyunlarla kendilerini savaşa hazırlayan Ermeniler, savaşı başlatmak için aradıkları bahaneyi de bulmuşlardır. Bu bahane de Evelina gemisi ile Lenkeran'a gitmeye hazırlanan askerlerin silahsızlandırılması olmuştur. Bolşevik – Ermeni birlikleri gemiyi makinalı tüfeklerle ateş yağmuruna tutmuşlar, sonuçta gemideki silahlara el koymuşlardır. Böylece 30 Mart 1918 tarihinde Bakü'de Ermeniler Türkleri katletmeye, evlerini yağmalamaya başlamışlardır. Akşam 6 surlarında Bakü savaş alanına dönmüştür. 1 Nisan da Bolşevik – Ermeni Komitesi sabah erkenden piyade askerlerden, top ve uçaklardan istifade etmek suretiyle, saldırıya geçmişlerdir. Katliam üç gün içinde had safhaya ulaşmıştır. Dönemin İngilizlerin Bakü konsolosu olan Mc Donel *şehirde cesetlerden başka Müslüman kalmadığını* belirtmiştir. (Hesenli, 2002, 9).

Bakü'de büyük bir katliam yanında tam bir vahşet yaşanmıştır. Daha sonra toplanan vesikalara yansıyan bu vahşetin boyutları, insanı insanlıktan çıkarmıştır. Şöyle ki, iyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri Müslümanların evlerine girmiş, evdekileri katletmiş, onları hançer ve süngü ile doğramış, çocukları yanan evlerin içine atmış, 3 – 4 günlük bebekleri dahi süngülerin ucuna takmaktan utanmamışlardır. Çok sayıda Türk kadınıni diri diri duvara çivilemişlerdir. Kaçıp canını kurtarmaya çalışan ahaliyi kurşunlamak için önceden şehrin uygun yerlerine makineli tüfekli adamlar koymuşlardır. Müslümanları katletmenin yanı sıra, Ermeniler onların mallarını, evlerini de tahrip edip, değerli eşyalarını almışlardır. Kaynakların ifadesi ile Mart olaylarında otuz bin civarında Müslüman Türk katledilmiştir. Azerbaycan Türklerinin uğradığı bu ağır yenilgi sonrasında imzalanan mütareke konusunda Bakü Konseyi toplantısında konuşan Suhartsev büyük bir sevin içinde, Müsavat Partisinin darmadağın edildiğini ve Türkiye'nin Bakü cephesinin ele geçirildiğini belirtmiştir (Amanoğlu, t.y, 680). 13 Nisan 1918 tarihinde Şaumyan, Halk Komiserliği Sovyeti'ne. Bakü olaylarıyla ilgili gelişmeleri şu şekilde iletmiştir;

3 gün zarfında Bakü’de şiddetli çatışmalar oldu. Bir tarafta Ermeni milli birlikleriyle beraber savaşan Rus Kızıl Ordusu, diğer tarafta Milli Müsavat Partisi idaresindeki Müslüman kuvvetler vardı. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi. (Mustafayev, 2014, 800).

Azerbaycan’da ortaya çıkan Mart – Nisan hadiselerine Türkiye’de kayıtsız kalmamıştır. Batum’da gerçekleşen konferansa Türkiye heyetinin reisi Halil Bey’de 26 Mayıs 1918 tarihinde Transkafkasya sulh heyetinin başkanına takdim ettiği memorandum da şöyle demiştir;

... zat-ı alilerinin de bildiği üzere Kafkasya’nın durumu çok kritik ve karışıktır ki, çözülmeye muhtaçtır. Bakü ve etrafında yüz binlerce Türk ve Müslüman kendilerine inkılapçı diyen vicdansız haydutların kanlı pençesinde inliyor. Bu zavallıları tehdit eden düzelmesi imkânsız felaket günden güne artmaktadır. Sayıları belli olmayan eşkıya gruplarının tecavüzüne uğrayan Kafkasya’nın diğer bölgelerindeki Türk ve Müslüman halkın vaziyeti hiç de ümit verici değildir.

Reis hazretleri, kabul edersiniz ki, bu ismi taşımaya layık olan hiçbir hükümet komşu olduğu bir arazide bu tür cinayetlerin cezasız kalmasına razı olmaz ve yine kabul edersiniz ki, Kafkasya’yı mahveden bu anarşi münasebeti ile Devlet-i Aliye-i Osmaniye’nin vaziyeti çok naziktir. Çünkü bu anarşi Devlet-i Aliye-i Osmaniye’nin halkı ile aynı ırk ve dine mensup bir ahalinin asayişine dahi alakası vardır. Diğer taraftan umumi harbin gereği olarak Devlet-i Aliye kendi ordusunu diğer cephelerde Kafkasya yolu ile göndermek mecburiyetindedir. Bu da şimdiki henüz belli olmayan duruma son verilmesini talep eder (Aziz, 2013: 69-70).

Konuyla ilgili olarak Harici İşler Nazırı M. Hacinski, Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlar ve meydana gelen maddi zararın araştırılması ile ilgili imzaladığı komisyon kararında şu ifadeler yer almaktadır:

4 aydan fazladır ki, Azerbaycan’da faaliyet gösteren Bolşevik ve Taşnak güçleri Müslümanlara karşı katliamlar gerçekleştirmektedirler. Bunun sonucunda zarar gören yerler tespit edilmelidir. Ayrıca katledilen Müslümanların kimlikleri ve geride kalanlara yapılan zararın boyutunun araştırılması karara bağlansın (31 Ağustos 1918) (Mustafayev, 2014: 800).

Cemil Hesenli, Mart 1918 Vetendaş Muharebesi, Yoksa Türk – Müslüman Soyqırımı mı? Adlı çalışmasında zikrettiği cümleler ise hala aktüelliğini korumaktadır; Belgele ve tanıklar

ispat etmektedir ki, Müslümanların öldürülmesinde Ermeni kilise ve aydın kesiminin faal iştirak ettiğini görmekteyiz. Taşnak güçleri en çok sözü edilen Ermeni aydın kesimi tahrik etmekteydi. Müslümanlara karşı işlenen işkenceleri, Bolşeviklerin de desteklediği Ermeni aydınları ve kilise görevlileri tarafından yapıldığı yönünde binlerce bilgi ve belgeler mevcuttur.

Bu çalışmamızın mevzusu olan Mehmet Emin Resulzade'nin (Resulzade için bkz. Şimşiri 2019) Mart faciası olaylarına bakışı ise hem bir Türk hem de dönemin Musavat Partisi Başkanı ve 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan edecek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet başkanı olması açısından önemlidir.

İlk olarak şunu hemen ifade edelim ki, dönemim büyük devletlerinden olan Rusya ve İngiltere başta olmak üzere birçok devlet ve örgüt Ermeni kartını daha çok Mehmet Emin Resulzade önderliğinde şarkta kurulan Müslüman Türk Cumhuriyetine yönelik kullandıkları bir gerçektir.

Bunun altyapısı ise, Resulzade'nin Birinci Dünya Savaşında Rus Çarlığı'nın, Türk milletine karşı düşüncesi ve davranışının ciddi olduğunu eleştirerek şu cümleleri,

40 milyona yakın Müslüman'ı esaret altında bırakan Rusya'nın mağlup olması milli kurtuluş harekâtı için çok önemli olacaktır dikkat çekicidir. Aynı dönemde Resulzade, 1917 yılı mahkûm milletlere hürriyet, mahkûm halklara da muhtariyet verecekti. Lakin Şubat inkılabından sonra çok şey bekleyenlerin ümidini ekim hareketleri boşa çıkarmıştır. Ekim ihtilalinin getirdiği yeni kaideler eyaletlerde yerleşmek için akıl almaz cinayetler işlemiştir. Bu hile ve aldatmalar kendi tecessümünü çoğu zaman kanlı hadiselerde göstermiştir. 1918 yılının Mart'ında Bakü'de binlerce günahsız soydaşımızın gaddarca mahvedilmesine sebep olan kargın da bu kanlı hadiselerin biri ve en büyüğü idi (Aziz, 2013:31) cümleleri ile meseleyi izah etmektedir.

Diğer yandan Mart olaylarından önce Azerbaycan'ın gelişimi Taşnak ve Bolşeviklerin dikkatini çekmiş ve endişeye sürüklemiştir. Çünkü, 1917 semimlerinde Musavat Partisi'nin %40 oy alması, Bolşevik kuvvetlerinin ise %14 oy alabilmiş olması hem Taşnakları hem de Bolşevikleri endişelendirdiği gibi korkularını da artırmıştır. Çünkü, Şaumyan'ı Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olabileceği düşüncesinin çok rahatsız ettiği bir gerçektir. O, Azerbaycanlılara sık sık, *Size Azerbaycan'ın istiklali yerine bir mezarlık bahşedeceğim* ifadesini kullanmıştır. Aynı zamanda Bakü Konseyinde düzenlenen toplantılarda bölgenin Hıristiyan ahalisini korkutarak propaganda yapıyor ve *Musavat Partisinin başkanı Mehmet Emin Resulzade tehlike sembolüdür. Müslümanların silahlı birlikleri Osmanlı paşalarına*

güveniyorlar diyordu (Mustafayev, 2014, 800) şeklinde tespiti çalışırken, Resulzade Mart hadiselerinin sebebini, 1917 yılından başlayarak Müslüman millî kuvvetlerinin hayata geçirmeye çalıştığı Azerbaycan Muhtariyetinde görmektedir. O, bu konuda da *siyasi program gibi ortaya çıkmış, Azerbaycan muhtariyeti Bolşeviklerin planlarına uymuyordu* şeklinde yazmıştır (Aziz, 2013, 32).

Resulzade daha sonra muhacerette yayınladığı İstiklal Gazetesinde *Unutulmaz Facia* başlıklı makalesinde;

Mart'ın 31'i haince bir surette hazırlanmış siyasi facialardan birisi. o günlerde... bir inkılâp nam ve perdesi ile ortaya çıkıp millî edavat icra edilmişti. Burjuvaziye ilan-ı harp edilip neticede Sosyalist – Bolşevik ve Müsavat, hiçbirisine fark etmeksizin kesilmek ve atılmak için Müslüman olmak kâfi gelmişti. Bu nokta-i nazardan Bakü'de Şaumyanların çıkarttıkları hadise Leninlerin Leningrad, Petrograd ve Moskova'daki hareketlerine katiyen benzemezdi. Orada sınıflar arası bir harp, burada ise sınıflar arası harp namı altında milli bir katliam icra olunuyordu. Taşmaklar intikam alıyordu. Bu intikam her tr komşuluk, inkılâptaşlık, vatandaşlık hissini köreltiliyor, yan yana sulh ve müsellimat içinde yaşayan komşu milletleri senelerce birbirinden ayırıyordu... Mart'ta dökülen kanlar Türklerdeki Milliyet ve Hürriyeti –Azerbaycan ateş-i mukaddesini söndüremedi. Bakü sokaklarında dökülen kanlar... yakılan İsmailiye ise bir iplek işini görerek yüreklerde söndürülmek istenen hürriyet meşalesini daha ziyade tutuşturuyordu. Kanlar içinde boğulmak istenen Azerbaycan fikri bir kere müstakil hükümet şekli ile tecelli etti (Amanoğlu, t.y, 684-5). İstiklal gazetesindeki yazısının bir başka yerinde ise olayların katillerini zikretmektedir ki, Bakü'de bir hafta içerisinde katliam gerçekleştiren Mart olaylarının “kahramanları”: Şaumyan, Avakyan, Arakelyan, Ter-Mikailyan, Saakyan, Lalayan, Amazasp, Emiryan, Andrnik Ozanyan vb. idi (Mustafayev, 2014: 800).

Resulzade'nin bir başka ifadesine göre Mart olayları, *Gerçekten Mart olaylarında vuku bulan katliam bir sınıf mücadelesine benzemiyordu. Bu Müslüman Türk halkına karşı soykırımdan başka bir şey değildir* (Mustafayev, 2014: 800).

Resulzade olayların tanığı olarak da şu cümleleri ifade etmiştir:

... İsmailiye binası ile Açık Söz ve Kaspi matbaaları ateşe verilmiş; Bakü'nün en büyük camii top mermileriyle delik deşik edilmişti.

Evet, Ermenistan muhtariyet ve istiklalinin fermanını cebinde taşıyan Şaumyan'ın gazetesi Bakinski Raboçi milliyetçi Azerbaycanlılara "Muhtariyet değil, harabazar bulursunuz!" demişti. Hem, 17 -21 Mart günlerinde elde ettiği kolay muvaffakiyeti müteakip Şaumyan diktaturası bu vaadini tamıyla ifaya kalkmıştı. Bakü'den sonra sıra Kuba'ya, Lenkeran'a ve nihayet Şamahı'ya gelmişti. Şamahı'da islam mahallesinin taşı taş üstünde kalmamış, Arap fetihleri zamanından kalan, müthiş zelzelelere dayanan, birkaç asrın medeniyet şahidi bulunan Cami-i Kebir'e bile acımamış, bütün şehri ateşe vermişlerdi. (Resulzade, 1925: 13).

Sonuç

1920'li yıllarda sınırlı da olsa Mart faciası ile ilgili değerlendirmeler kısmen yapılmıştır. Müsavat Partisinin iktidardan uzaklaştırılmasından sonra ise, yani Sovyet Azerbaycan'ı döneminde, bu vahşet ve kanlı olaylarla ilgili değerlendirme yapmak, araştırmak yasaklanmıştır. Son dönem Bakü'de özellikle Boran Aziz ve Solmaz Rustemova – Togidi'nin çalışmaları meseleye arşiv malzemeleri ışığında açıklamaya çalışmaktadır.

31 Mart 1918 Bakü hadiselerinde asıl amaç hiç kuşkusuz Bakü'yü işgal etmek ve petrolüne el koymaktır. Müslüman Türklerin Bakü'den göç ederek, Osmanlılardan yardım istemeleri sonucu, Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu harekete geçerek, Azerbaycan halkını işgalden ve mezalimden kurtarmıştır.

Şüphesiz dönemin olayları Osmanlı, Rus ve Azerbaycan arşivlerindeki vesikalar ışığında hakkaniyetli bir şekilde değerlendirilmelidir. Bu yapıldığında da Ermenilerin nasıl bir oyun ve Türklere karşı hangi vahşi duygular içinde buldukları da ortaya konulacaktır.

Kaynakça

- Amanoğlu, Ebölfez, *Bakü'de (Mart 1918) Ermenlerin Türettikleri Soykırım ve Edebiyattaki Yansımaları*, dergiprk.org.tr/tr/download/article-file/1003394 (Ziyaret 02.04.2024).
- Arzumanlı, Vagif vd., 1918 Yılı Kırgınları, Bakı, 1995.
- Aziz, Boran, (Akt. S. Şimşir), Mart Faciasından Hocalı'ya Azerbaycan'da Ermenilerin Türk Soykırımı, İstanbul, 2013.
- Hesenli, Cemil, *Azerbaycan'da Ermeni Mezaliminin Tarihi Deđerlendirilmesi (1918)*, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve KuruluŐtan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 2002.
- Mustafayev, BeŐir, *Arşiv Belgelerine Göre 31 Mart Bakü Soykırımı*, Turkish Studies, S. 9, 2014.
- Resulzade, M. Emin, *Mart Faciası (17 – 21 Mart 1918)*, Yeni Kafkasya Mecmuası, Y. 2, S. 13.
- Şimşir, Sebahattin, Mehmet Emin Resulzade, İstanbul, 2019.